

צדק חלוקתי במשנת הרמב"ם | יאיר טיקטין עיון בפרקי הצדקה במשנה תורה

מבוא

הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית עומדת במרכזם של דיונים וויכוחים מאז הקמת המדינה ועד ימינו. דיונים אלה מתמקדים בעיקר בשאלות שעוסקות במקומה של הדת בחיים הציבוריים, ביחס בין דת לדמוקרטיה וביחס כלפי תושבים שאינם יהודים. לעומת זאת, כמעט ואין עיסוק בשאלה 'האם צריכה הגדרתה של המדינה כמדינה יהודית להשפיע על מדיניותה הכלכלית?' או 'האם יש למסורת היהודית דעה ביחס לבחירת השיטה הכלכלית של המדינה? ובאופן ספציפי - כיצד מכריעה המסורת היהודית במתח שבין יעילות כלכלית וחירות לבין ערכי הצדק החברתי והשוויון? במאמר זה אני מעוניין לנסות ולבחון חלק משאלות אלו לאור שיעוריו של הרב מאיר ליכטנשטיין שפורסמו בערוץ הישיבה ביו-טיוב.¹

* יאיר טיקטין הוא תלמיד הישיבה מחוץ לכתלי בית המדרש וראש מכינת 'עמיח' בכרמים.
¹ <https://www.youtube.com/watch?v=oyR9pt8Adzw>

הטענה המרכזית אותה אני מעוניין להוכיח היא שהרמב"ם חילק בין חובת היחיד לבין חובת המדינה,² ובין חובת הנותן לבין זכותו של הנזקק. התזה שלי היא שלפי הרמב"ם, לנזקק יש זכות טבעית למילוי כל חסרונו - עד כדי יצירת שוויון תוצאתי אמיתי בין האזרחים ("די מחסורו אשר יחסר לו"). מאידך, על המדינה מוטלת החובה לסייע אך ורק בסיוע מינימלי של מזון, מלבוש וחינוך - בדומה לגישה של "מדינת רווחה ליברלית". בתווך, בין זכותו של האביון לבין חובת הקהילה, נמצאת חובתו של היחיד לתת 'כפי משאת ידו'.

לדעתי יש במאמר ממד אקטואלי, מאז מחאת קיץ 2011 שאלת הצדק החברתי היא סוגיה מרכזית בפוליטיקה הישראלית. על אף מרכזיותה של הסוגיה במקורות היהדות, ככלל נעדר הציבור הדתי מהמחאה ברוטשילד (על אף ניסיונות לשלבו, לדוגמה בקשת המארגנים מהרב בני לאו לנאום בעצרת המרכזית). סוגיית הצדק החברתי הפכה לסוגיה נוספת שמפרידה בין מגזרים שונים בישראל, כאשר לדעתי ניתן להפוך את נושא הצדק והצדקה לגורם מאחד.

מיקומן של הלכות צדקה ברמב"ם

הרמב"ם בחר למקם את הלכות צדקה לא בתוך ספריו הממוניים, אלא דווקא בספר זרעים. על מנת להבין בחירה זו, יש להתבונן על הלכות צדקה במקורות: במקרא, במשנה ובתלמודים.

² הרמב"ם פעל בתקופה בה לעם היהודי לא הייתה מסגרת מדינית, אך היו לו מסגרות קהילתיות עם ממדים רבים של אוטונומיה. במאמר זה ביצעתי "קפיצה" מהמסגרת הקהילתית למסגרת המדינית. חשוב לציין שע"פ הרמב"ם הקהילה כופה על הפרט לתת צדקה: "מי שאינו רוצה ליתן צדקה, או שיתן מעט ממה שראוי לו - בית דין כופין אותו" (הלכות מתנות עניים, ז'), ובכך יש לקהילה ממד קלאסי של מדינה ע"פ הגדרתו של וובר, לפיה מדינה היא ישות השולטת על אמצעי כפייה. שלמה אבינרי "מדינאות ללא מדינה. מקהילה למדינה". בתוך: חנה עמית, אביעד הכהן וחיים באר (עורכים). "מנחה למנחם". ירושלים תשס"ח: הוצאת הקיבוץ המאוחד: 285-269.

הצדקה לדרכיו של הקב"ה, כמו שהקב"ה במצרים עזר לחלשים (עם ישראל) כך גם על הפרט לעזור לאחיו.

חשוב לציין שבפרשיות הצדקה הכספית, התורה מצווה על העשיר לתת הלוואה לעני, ולא להעניק לו כסף כמתנה. על רקע עובדה זו ניתן להבין טוב יותר את איסור הריבית שמופיע במקרא. רק אצל חז"ל אנו מוצאים לראשונה את מצוות הצדקה כנתינת כסף במתנה ולא כהלוואה.⁵

במשנה, הלכות צדקה נמצאות בסדר זרעים במסכת פאה, והן מחוברות למצוות החקלאיות. כך גם בתלמוד הירושלמי. בתלמוד הבבלי סדר זרעים לא מופיע (למעט מסכת ברכות), ומצוות הצדקה נמצאת בעיקר בשני מקומות: במסכת כתובות (דפים סז-סט) מופיעה מצוות הצדקה בהקשר של חובת היחיד,⁶ ובמסכת בבא בתרא (דפים ח-יא), מופיעה מצוות הצדקה בהקשר של מבנה העיר, כאשר כל עיר מחויבת להחזיק קופה ותמחוי (לצד מוסדות עירוניים נוספים והחובה לבנות חומה, דלתיים ובריח לעיר).⁷ חשוב לציין שהקופה והתמחוי לא מבטלים את העוני, אך הם דואגים שלא יהיה בעיר אדם שילך לישון רעב.

הרמב"ם בוחר בהקשר הארץ-ישראלי (המשנה והתלמוד הירושלמי) וממקם את מצוות הצדקה העירונית בתוך ההקשר החקלאי,⁸ מתוך כך הוא קורא לפרק בשם "מתנות עניים", וכולל באותו הסדר גם את הצדקה החקלאית (פרקים א-ו) וגם

⁵ חשוב לציין שאת חובת הלוואה לעני ואיסורי הריבית הרמב"ם ממקם בהלכות לווה ומלווה שבספר הקניין. בבחירה לשים את הלכות צדקה בספר זרעים יש ניתוק של מצוות הצדקה (לתת מתנת חנם לעני) ממצוות הלוואה, וזאת למרות שגם מצוות הצדקה וגם מצוות הלוואה לעני נלמדות מאותו הפסוק (העבט תעבטנו). כפי שהרמב"ם מביא בספר המצוות: מצוות עשה קצו – הלוות לעני, שנאמר "אם כסף תלווה את עמי, את העני" (שמות כ"ב, כ"ד). "אם" זה אינו רשות אלא מצוה, שנאמר "והעבט, תעביטנו" (דברים ט"ו, ח'). ואכן, במורה נבוכים (חלק שלישי, לט), הרמב"ם נותן חלוקה שונה של כל ההלכות ל"ד קבוצות, ומונה את הלכות לווה ומלווה באותה קבוצה עם הלכות מתנות עניים.

⁶ יתכן שמיקום צדקת היחיד במסכת כתובות בא כהרחבה של חובת הגבר כלפי אשתו לחובה של כל אדם כלפי העניים

⁷ ההקשר בסוגיה הוא החובה לבנות חומה ולהשתתף בהגנת העיר. ייתכן שעורכי הגמרא ראו את הצדקה העירונית כחלק מחוסנה של העיר.

⁸ אך בשונה מהמשנה במסכת פאה, בה מצוות הצדקה מתוארת לאורך פרק אחד, אצל הרמב"ם פרוסות הלכות צדקה על פני ארבעה פרקים שלמים.

את הצדקה העירונית (פרקים ז-י). במקומות רבים הרמב"ם מעדיף את ההקשר הארץ-ישראלי על פני התלמוד הבבלי, אבל ייתכן שבבחירה שלו כאן יש ממד נוסף שקשור הן למהותן של המצוות החקלאיות על פי הרמב"ם והן למהות מצוות הצדקה. במורה נבוכים הרמב"ם טוען שמטרת כל המצוות החקלאיות וכל סדר זרעים היא לעזור לעניים:

כאשר תתבונן במצוות אלה כולן אחת אחת, תמצא שתועלתן גלויה - (כי הן מעוררות) לרחם על החלשים והמסכנים, לחזק את העניים בדרכים שונות, לא להצר לנצרך, ולא להכאיב ללבו של אדם שמצבו חלש (חלק שלישי, פרק ל"ט, בתרגום שוורץ)

חשוב לציין שהרמב"ם בחר לראות את המצוות הקשורות בקרקע כמצוות חברתיות, בעוד שהגמרא ראתה את עיקר מטרת מצוות אלו כמצוות של אמונה ("אמונה - זה סדר זרעים").⁹ בחירה זו של הרמב"ם היא חלק מההגות הרחבה שלו שרואה טעמים חברתיים במצוות.

מאידך, לדעתי יש כאן גם אמירה שקשורה למהותה של הצדקה, על ידי קישור הצדקה החקלאית והעירונית הרמב"ם הופך את העיר למעין 'שדה עירוני', כשם שבשדה משאירים פאה ויש מקום לעניים, כך גם בעיר יש חובה דומה בדמות הקופה והתמחוי.

עיון בהלכות

הרמב"ם במשנה תורה פותח כל ספר בתוכן עניינים, שבו הוא מפרט את מספר המצוות שיש בכל פרק ונותן לכל מצווה כותרת קצרה. את מצוות הצדקה מגדיר הרמב"ם כמצוות עשה וכמצוות לא תעשה:

ליתן צדקה כמסת יד; שלא יאמץ לבבו על העני.¹⁰

⁹ בבלי שבת לא, א
¹⁰ כדברי הרמב"ם בפתיחת הלכות 'מתנות עניים'

ראשית, יש לחשוב על המשמעות של מניית המצווה פעמיים, בעשה ובלאו. בספר המצוות הרמב"ם נותן טעמים למצוות, ואת מצוות הלא תעשה הוא מגדיר כך:

האזהרה שהזהרנו מלהימנע מלתת צדקה ורווחה לעניים מאחינו אחרי שנדע דחק מצבם ושיש לנו יכולת לתמוך בהם והוא אמרו יתעלה: "לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיך האביון" וזו אזהרה מלהתנהג במידת הקמצנות והציקנות¹¹ עד שנמנע מלתת לראוי לו. (ספר המצוות, מצוות לא תעשה רל"ב. בתרגום קאפח)

זאת לעומת מצוות העשה (מצווה קצ"ה) המוגדרת: "הציווי שנצטוונו לתן צדקה ולתמוך במסכנים ולהרחיב להם". מהטעמים בספר המצוות ניתן להבין שבעוד שמצוות העשה מכוונת כלפי המקבל, הרי שמטרת הלאו היא לחנך את הנותן. יש בלאו משהו פנימי שקשור ל"חינוך הלב" של הנותן, כפי שמופיע בפוסק "הישמר לך פן יהיה דבר עם לבבך..."¹². הדואליות הזאת, בין מבט על המקבל (מצוות העשה) לבין מבט על הנותן (מצוות הלא תעשה), קיימת בכל הקריאה של הלכות מתנות עניים. יתכן שלחלוקה בין מצוות העשה למצוות הלא תעשה יש גם השלכות הלכתיות. בתחילת הפרק השביעי בהלכות מתנות עניים עוסק הרמב"ם ב'עני הגוון', שבני הקהילה יודעים שהוא אכן עני, ובגיננו אדם מחויב גם בעשה וגם בלאו. לעומת זאת, בהמשך הפרק עוסק הרמב"ם בעני המחזר על הפתחים, ושם הוא פוסק:

ועני המחזר על הפתחים, אין נזקקין לו למתנה מרובה, אבל נותנין לו מתנה מועטת. ואסור להחזיר את העני ששאל ריקם. (הלכות מתנות עניים, פרק ז' הלכה ז')

¹¹ בתרגום אחר - אכזריות.
¹² דברים ט"ו, ט'

יתכן שבמקרה מעין זה, אדם לא מחויב במצוות העשה, אבל הוא כן מחויב במצוות הלא תעשה - שהרי עליו לחנך את עצמו נגד מידת הקמצנות.¹³ בהמשך מאמר זה אציע שהחלוקה בין מצוות העשה למצוות הלא תעשה היא החלוקה בין הצדקה הפרטית של פרק ז'¹⁴ לבין הצדקה הציבורית של פרק ט.

כבר בכותרת של מצוות הצדקה הרמב"ם מביא מושג חדש, והוא הביטוי 'קַמְסַת יד'. בתחילת פרק ז' הרמב"ם מסביר את הביטוי: "מצות עשה ליתן צדקה לעניי ישראל כפי מה שראוי לעני, אם הייתה יד הנותן משגת". חובה זו לתת רק כפי שיד הנותן משגת לא מופיעה בפסוקי התורה וגם לא בספרות חז"ל, בהם אין כלל התייחסות לרמה הכלכלית של הנותן. הביטוי 'מסת יד' מופיע במקרא פעם אחת בלבד, בהקשר של מצוות השמחה בחג השבועות, בציווי לכל עולה רגל לתת לצרכי השמחה כפי שברכו ה': "ועשית חג שבועות לה' א-להיך מסת נדבת ידך אשר תיתן כאשר יברכך ה' א-להיך ושמחת לפני ה' א-להיך..."¹⁵ במשנה תורה הביטוי "מסת יד" מופיע שלוש פעמים: בהלכות מתנות עניים, בהלכות חרמים וכן כעיקרון כללי בהלכות דעות. וכך כותב הרמב"ם בהלכות חרמים:

לעולם לא יקדיש אדם ולא יעריך ולא יחרים כל נכסיו. והעושה זה עבר על דעת הכתוב - שהרי הוא אומר "מכל אשר לו" (ויקרא כז, כח) לא כל אשר לו, כמו שביארו חכמים. ואין זו חסידות אלא שטות - שהרי זה מאבד כל ממונו, ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו. ובזה וכיוצא בו אמרו חכמים - חסיד שוטה מכלל מכלי עולם. אלא כל המפזר ממונו במצוות, אל יפזר יותר מחומש, ויהיה כמו שציוו נביאים "מכלכל דבריו במשפט", בין בדברי עולם בין בדברי תורה. אפילו בקרבנות שאדם חייב בהן - הרי חסה תורה על הממון ואמרה, שיביא כפי מסת ידו. קל וחומר

¹³ לסוגיה זו יש השלכות מעשיות ביחס למקבצי נדבות, שאדם מחויב לתת להם דבר מועט על מנת לחנך את עצמו לנתינה. ייתכן שאף ביחס לעניים שאינם עובדים מרצון, שלפי חלק מהדעות יוצאים מגדר חובת צדקה בשל החלטתם לא לעבוד, יש חובה לתת דבר מועט.
¹⁴ פרק י משקף תפיסה זהה לפרק ז' ולא לפרק ט, כפי שיתבאר בהמשך המאמר.
¹⁵ דברים פרק טז פסוק י-יא, ובאופן דומה שם בפסוק יז. הרשב"ם על אתר מסביר שהמלה "מסת" קשורה למילה מס שעל פי הרשב"ם רומז לסכום מדויק.

לדברים שלא נתחייב בהן אלא מחמת נדרו - שלא ינדור אלא כראוי לו.
שנאמר: "איש כמתנת ידו, כברכת ה' א-להיך אשר נתן לך" (דברים ט"ז,
י"ז).

(הלכות חרמים פרק ח, יב-יג)

הרמב"ם הופך את הצייווי שנאמר ביחס לעליה לרגל בחג השבועות להלכה כללית של "מכלכל דבריו במשפט". וכך כותב הרמב"ם בהלכות דעות:

הדרך הישרה - היא מידה בינונית שבכל דעה ודעה... לא יקפוץ ידו ביותר, ולא יפזר כל ממונו, אלא נותן צדקה כפי מסת ידו, ומלווה כראוי למי שצריך... ומצווין אנו ללכת בדרכים אלו הבינוניים, והם הדרכים הטובים והישרים, שנאמר "והלכת בדרכיו" (דברים כ"ח, ט). כך לימדו בפירושו מצוה זו: מה הוא נקרא חנון, אף אתה היה חנון. מה הוא נקרא רחום, אף אתה היה רחום. מה הוא נקרא קדוש, אף אתה היה קדוש... להודיע שאלו דרכים טובים וישרים הם, וחייב אדם להנהיג עצמו בהן ולהידמות כפי כוחו... ולא יהיה בהם טורח... הן הדרך הבינונית שאנו חייבין ללכת בה, נקראת דרך זו, דרך ה'. והיא שלימדה אברהם אבינו לבניו, שנאמר "כי ידעתיו, למען אשר יצווה את בניו ואת ביתו אחריו, ושמר דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית י"ח, י"ט). וההולך בדרך זו, מביא טובה וברכה לעצמו, שנאמר "למען הביא ה' על אברהם את אשר דיבר עליו".

(הלכות דעות, פרק א ד-ז)

מתוך דברים אלו נראה שהמקור להגבלת חובת הנתינה הוא הרצון ללכת בדרך האמצע - דרכו של אברהם,¹⁶ ועל ידי כך לנסות להידמות למידותיו של הא-ל.

¹⁶ דמותו של אברהם אבינו משתקפת בהלכות מתנות עניים ברמב"ם. כך כותב הרמב"ם בפרק י' הלכה א': "הצדקה סימן לצדיקי זרע אברהם אבינו, שנאמר, 'כי ידעתיו, למען אשר יצווה...' (בראשית י"ח, י"ט)". המילה "צדקה" מופיעה לראשונה במקרא בפסוק זה (אם כי כנראה שמשמעותה הוא "צדק"). הרמב"ם פוסק שהמידה הטובה היא לתת חומש לצדקה (שני מעשרות), לפי רבים מפרשני הרמב"ם המקור לדין חומש הוא המעשר שנתן אברהם (לדוגמה כסף משנה ז, ה. בשונה מהגמרא במסכת כתובות דף נ, א שלמדה את דין מעשר מיעקב אבינו). גם המקור ל"מידה הטובה" עצמה היא דרכו של אברהם (כפי שמופיע במפורש)

הגדרת מצוות הצדקה

פרק ז בהלכות מתנות עניים נפתח בהגדרת מצוות הצדקה לפי הרמב"ם:

מצוות עשה ליתן צדקה לעניי ישראל כפי מה שראוי לעני, אם הייתה יד הנותן משגת - שנאמר "פתוח תפתח את ירך לך" (דברים ט"ו, ח') ונאמר "והחזקת בו, גר ותושב וחי עמך" (ויקרא כ"ה, ל"ה) ונאמר "וחי אחיך עמך" (ויקרא כ"ה, ל"ו).

הלכה א מגדירה את חובת הנתינה ויש בה שלושה חלקים: 1. מצוות עשה לתת צדקה. 2. לתת כפי מה שראוי לעני. 3. לתת כפי שיד הנותן משגת. מייד לאחר ההגדרה מביא הרמב"ם שלושה פסוקים, וייתכן שהמטרה היא לתת מקור לכל אחד משלושת חלקי המצווה: 1. "פתוח תפתח" - המקור לחובה לתת צדקה. 2. "והחזקת בו" - המקור לחובה למלא את חסרונו העני. 3. "וחי אחיך עמך" - יתכן שהמילה "עמך" היא המקור לדין "מסת יד" (לתת כפי שיד הנותן משגת). פסוק זה הוא המקור לדין של רבי עקיבא ש'חייך וחי חבריך - חייך קודמים'¹⁷ - עליך לסייע לעני, אך לא להפוך לעני בעצמך. המילה "עמך" רומזת על יחסי גומלין בין הנותן לבין המקבל.

יש לשים לב, שמצוות הצדקה מוגדרת כמצווה פרטית שמוטלת על כל אדם (ולא חובת הקהילה או המדינה) כאשר מצווה זו תלויה בשני תנאים: הן ביכולתו של הנותן (כמה ידו משגת), והן בחסרונו של העני (כפי מה שראוי לו - כמה חסר לו). בהלכות ג ו-ד הרמב"ם מרחיב על הגדרת חסרונו של העני:

לפי מה שחסר העני, אתה מצווה ליתן לו - אם אין לו כסות, מכסין אותו; אין לו כלי בית, קונין לו כלי בית; אין לו אישה, משיאין לו אישה; ואם הייתה אישה, משיאין אותה לאיש: אפילו היה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס ועבד רץ לפניו, והעני וירד מנכסיו - קונין לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו, שנאמר "די מחסורו אשר יחסר לו" (דברים ט"ו,

¹⁷ בבלי בבא מציעא סב, א. וראה את דבריו של אחד העם על דין זה: בין שתי הסעיפים, כל כתבי אחד העם, הוצאת דביר, עמ' שע"ג.

ח'). ומצווה אתה להשלים חסרונו, ואין אתה מצווה לעשרו. יתום שבא להשיאו אישה: שוכרין לו בית, ומציעים לו מיטה וכל כלי תשמישו ואחר כך משיאין לו אישה.¹⁸

בהלכה זו הרמב"ם מרחיב את דין 'די מחסורו' ומגדיר אותו כהשלמת חסרונו של העני - אבל ללא ציווי להעשירו. דין זה קשור גם למותרות כמו "סוס לרכב עליו", ויש בו דרישה מקסימלית שמגיעה עד קניית בית ליתום. בדרישה זו אין קו עוני אבסולוטי, אלא עוני יחסי שמתבטא במחסור האישי של כל אדם. כמובן שאדם רגיל יתקשה לתת לעני 'די מחסורו', ולכן בהלכה ה' הרמב"ם מדגיש שוב את הרמה הכלכלית של הנותן - לצד שיעור מקסימלי ומינימלי לנתינה:

בא עני ושאל די מחסורו, ואין יד הנותן משגת - נותן לו כפי השגת ידו. וכמה: עד חמישית נכסיו - מצוה מן המובחר, ואחד מעשרה בנכסיו - בינוני, פחות מכאן - עין רעה. ולעולם אל ימנע אדם עצמו משלישית השקל בשנה. וכל הנותן פחות מזה, לא קיים מצוה. ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה, חייב ליתן צדקה לאחר.

החובה להשלים את חסרונו של העני מוטלת על היחיד (ולכן גם עני שמתפרנס מהצדקה מחויב לתת צדקה), ובית הדין כופה על האדם לקיימה (לפי כמות הכסף שיש לו) ויכול אף "לרדת לנכסיו בפניו" (לעקל רכוש מביתו של הנותן), כפי שפוסק הרמב"ם בהלכה י:

¹⁸ הסדר בהלכה ג הוא מהפנימי אל החיצוני: כסות, כלי בית ואישה. הסדר בהלכה ד נובע מהסדר הנכון ע"פ הרמב"ם, לפיו על האדם לדאוג למקום מגורים ועבודה, ורק אז עליו להתחתן, כפי שכתב הרמב"ם בהלכות דעות פרק ה'. המקור לדין זה הוא לימוד שעושה הרמב"ם מפרשת שְׁבִי המלחמה, שם הסדר הוא - מי שבנה בית ולא חנכו, מי שנטע כרם ולא חיללו ומי שאירס אישה ולא נשאה. מסדר זה גם ניתן להבין שחשוב לסייע לעני קודם כל למצוא דיור ותעסוקה, ורק אז לשאת אישה. ניתן לראות זאת במעלות הצדקה שנמצאת בפרק י: "מעלה גדולה שאין למעלה ממנה - זה המחזיק בידי ישראל שְׁמֶךְ, ונותן לו מתנה או הלוואה, או עושה עמו שותפות, או ממציא לו מלאכה, כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות ולא ישאול; ועל זה נאמר "והחזקת בו, גר ותושב וחי עמך".

מי שאינו רוצה ליתן צדקה, או שייתן מעט ממה שראוי לו - בית דין כופין אותו, ומכין אותו [מכת מרדות] עד שייתן מה שאמדוהו ליתן, ויורדין לנכסיו בפניו, ולוקחין מהן מה שראוי לו ליתן. וממשכנין על הצדקה, ואפילו בערבי שבתות.

סוגיית כפיית הצדקה היא סוגיה סבוכה (שתלויה גם בשינויי הגרסאות), ובמרכז עומדת השאלה האם הצדקה היא חוב כספי שהעשיר מחויב בו כלפי העני, או שהיא באה מתוך דין כפייה במצוות.

חשוב לציין שלשתי הדעות, הצדקה היא חובה על העשיר שנובעת מעצם המחסור שיש לעני. בעוד השפה האזרחית מרבה לדבר על זכויות הפרט (זכותו של העני לחיות בכבוד), השפה ההלכתית מדברת במונחים של חובות (חובותיו של העשיר).

בפרק ט, כשהרמב"ם עוסק במצוות הצדקה שמוטלת על הציבור הוא קובע:

כל עיר שיש בה ישראל - חייבין להעמיד גבאי צדקה, אנשים ידועים ונאמנים שיהיו מחזרין על העם מערב שבת לערב שבת, ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן, ודבר הקצוב עליו, והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת, ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעת ימים. וזו היא הנקראת קופה של צדקה.

(פרק ט' הלכה א')

ובהמשך קובע הרמב"ם בעקבות הגמרא במסכת בבא בתרא:

מי שיש לו מזון שתי סעודות, אסור לו ליטול מן התמחוי. היו לו מזון ארבע עשרה סעודות, לא ייטול מן הקופה.

(שם הלכה י"ג)

יש לשים לב להבדל הגדול בין פרק ז לבין פרק ט. בעוד שפרק ז קובע שיש לתת צדקה ברמה של 'די מחסורו', הרי שפרק ט מתספק במתן מזונות לשבעה ימים. בעוד שפרק ט מציג רף מינימום שרק ממנו מותר לעני לקבל צדקה, הרי שפרק ז מאפשר לעשיר שירד מנכסיו לבקש "סוס לרכב עליו".

לדעתי, ההבדל בין שני הפרקים הוא ההבדל בין חובת היחיד לבין חובת הציבור:

על היחיד (או על הקהילה שמכירה את העני) חלה חובה סוציאליסטית להעמיד את העני על הרגליים ולהשלים לו את חסרונו עד שייצא לגמרי ממעגל העוני. החובה לספק לו "עבד לרוץ לפניו" או "כסות נאה" היא זו שמאפשרת לו לשקם את פרנסתו (העבד שרץ לפניו דומה לחליפת עסקים ייצוגית בימינו). לפי הסבר זה, פרק י שעוסק בשמונה מעלות הצדקה, עוסק גם הוא בצדקה הפרטית, כאשר המעלה הגבוהה ביותר היא היכולת לספק לעני פרנסה קבועה:

שמונה מעלות יש בצדקה, זו למעלה מזו: מעלה גדולה שאין למעלה ממנה - זה המחזיק בידי ישראל שֶׁמֶךְ, ונותן לו מתנה או הלואה, או עושה עמו שותפות, או ממציא לו מלאכה, כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות ולא ישאול. ועל זה נאמר "והחזקת בו גר ותושב וחי עמך", כלומר, החזקת בו שלא ייפול ויצטרך.

(פרק י' הלכה ז')

הפסוק שבו משתמש הרמב"ם ("והחזקת בו... וחי עמך") הוא המקור לדין "די מחסורו אשר יחסר לו".¹⁹ המעלה הגדולה ביותר היא היכולת להוציא את העני ממעגל העוני על ידי עבודה, וזו חובת "והחזקת".²⁰ הצדקה הפרטית בנויה על היכרות בין הנותן למקבל (היכרות אישית או קהילתית), ולכן יש בה חשיבות לצורת הנתינה, כפי שכותב הרמב"ם:

כל הנותן צדקה לעני בסבר פנים רעות, ופניו כבושות בקרקע - אפילו נתן לו אלף זהובים, איבד זכותו או הפסידה. אלא נותן לו בסבר פנים יפות ובשמחה...

(פרק י' הלכה ד')

¹⁹ על פי ההנחה בתחילת הפרק.

²⁰ לסוגיה זו יש ביטוי מעשי בשאלה האם על המדינה להחזיק מפעל לא רווחי על מנת לספק תעסוקה. אם דברינו נכונים אז זוהי חובתו של הפרט (או הקהילה) אך לא חובת המדינה.

את הצדקה האישית מחלקים לפי קריטריונים של קירבה:

עני שהוא קרובו, קודם לכל אדם, ועניי ביתו, קודמין לעניי עירו, ועניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת.

(פרק ז' הלכה י"ג)

לעומת זאת, על הציבור מוטלת החובה לגבות כסף לקופה ולתמחוי, שמטרתם לדאוג שלא יהיה בעיר אף אדם שהולך לישון רעב. בתחום זה הגדרת "עני" היא הגדרה מוחלטת - מי שאין לו מזון י"ד סעודות - ולא הגדרה יחסית של מחסור אישי,²¹ כמו כן הקופה והתמחוי מחולקים באופן שווה (ללא העדפת קרובים) לפי קריטריונים אחידים. הרמב"ם בהלכות 'שאלה ופיקדון' מתייחס לקופה זו כממון שיש לו תובעים, כך שעני יכול לתבוע מהקהילה את זכותו לקבל כסף מ'הקופה'.²² הקופה נגבית כמס על ידי גבאים שאותם מעמידים אנשי העיר, מכוחה של הקהילה שמעמידה על עצמה את הגבאים. זאת בשונה מהצדקה הפרטית שאותה כופה בית הדין הדתי מדין כפייה על המצוות.²³ יתכן שניתן לחלק ולטעון שהצדקה הפרטית מקורה מכוח מצוות העשה, ואילו הצדקה הציבורית מקורה במצוות הלא תעשה.

מערכת כפולה זו היא לדעתי החידוש הגדול של הלכות הצדקה במשנה תורה לרמב"ם.

סיכום

ניתן לראות שביחס למצוות הצדקה הרמב"ם מחדש הן ביחס לנותן והן ביחס למקבל:

²¹ כך בפרק ט שעוסק בצדקה הציבורית, בהלכה ה כתב הרמב"ם "מפני שהוא כדיני ממונות שנותן לכל אחד די מחסורו". הרמב"ם כתב "די מחסורו" ללא ההמשך "אשר יחסר לו", שהרי בצדקה זו נותנים רק את המחסור הבסיסי ביותר.

²² רמב"ם, הלכות שאלה ופיקדון פרק ה הלכות א-ב.

²³ מעניין להשוות לנוסח הרמב"ם ביחס לשאר חובות העיר, וכך כתב הרמב"ם בהלכות שכנים פרק ו' הלכה א': "כופין בני העיר זה את זה לעשות חומה דלתיים ובריח לעיר, ולבנות להן בית הכנסת, ולקנות ספר תורה נביאים וכתובים כדי שיקרא בהן כל מי שירצה לקרות מן הציבור". בהלכה זו הכפייה נעשית ע"י בני העיר, בדומה לצדקה שמוטלת על הציבור בה בני העיר ממנים גבאים שיש ביכולם לקחת (גם בכוח) צדקה מהעשירים. לעומת זאת, בצדקה הפרטית הכפייה נעשית ע"י בית הדין הדתי.

ביחס לנותן, הרמב"ם מחדש את המושג "מסת יד" ביחס למצוות הצדקה (מושג שבמקור המקראי הופיע רק ביחס לעליה לרגל בחג השבועות). באמצעות מושג זה הוא הופך את מסי הצדקה למס פְּרוֹגְרָסִיבִי שתלוי במצבו הכלכלי של הנותן,²⁴ כדברי הרמב"ם בפרק ט: "ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן". נתינת הצדקה במידה היא ההליכה "בדרך ה'", שעל פי הרמב"ם היא דרך האמצע בה הלך אברהם אבינו.

ביחס למקבל, באמצעות קריאה מדוקדקת של ההלכות הראיתי שהרמב"ם בונה שתי מערכות תמיכה: הראשונה היא מערכת פרטית או קהילתית, שבה על האדם לסייע לקרוביו בצורה שמזכירה משטרים סוציאליסטים שבהם המטרה היא למגר כליל את העוני (להחזיר את העני למצבו הראשון). במערכת זו על האדם לתרום בין עשרה אחוזים (עין בינונית) לעשרים אחוזים (עין טובה) מהכנסותיו לטובת הוצאת העני ממעגל העוני. במערכת זו העוני מוגדר באופן יחסי כ-"די מחסורו אשר יחסר לו", כאשר המחסור משתנה בין אדם לאדם ועל האדם לעזור קודם כל לקרוביו ואחר כך לעניים שרחוקים ממנו.

לצד מערכת זו ישנה מערכת נוספת, והיא המערכת הכללית בה העוני מוגדר באופן אבסולוטי ובה הקהילה מחלקת צרכים בסיסים ובראשם מזון בצורה שוויונית ללא העדפת קרובים (אך עם העדפה של עניי המדינה על פני עניים ממדינה אחרת). מערכת זו מזכירה שיטות כלכליות קפיטליסטיות של תשלומי העברה ליברליים לטובת רשת ביטחון כלכלית מינימלית.

²⁴ גויטיין (שלמה דב גויטיין "וצדקה: השירותים הסוציאליים לאור הגניזה הקהירית". עיתון הארץ, כ"ט באלול תשכ"ח, גיליון ראש השנה) חקר אלפי קטעים מהגניזה הקהירית והגיע למסקנה שבצדקה הציבורית היה מס קבוע של צדקה שוויונית, ולצידו צדקה בעלת סכום משתנה. הסכום הקבוע היה בדרך כלל דרהם אחד, והוא נועד לטובת סיוע בתשלום מס גולגולת למי שלא היה יכול לשלם, וכן לטובת מגבית קניית נרות שעווה לבתי הכנסת ולמטרות משתנות נוספות. פרט מעניין הוא שגויטיין מצא אזכור לאברהם בנו של הרמב"ם באחת הרשימות, כשהוא תורם דרהם אחד עבורו ודרהם נוסף עבור בנו (בדומה למחצית השקל שתרמו עבור כל אדם). לצד תרומה זו כל חבר בקהילה היה נודר באחת השבתות הסמוכות ליום הכיפורים נדרי צדקה שאליהם היה מתחייב במהלך השנה הקרובה. ברקת מביאה במאמרה מכתבים מהגניזה הקהירית בהם עניים מבקשים צדקה מאדם פרטי (ולא ממוסדות הקהילה), לענייננו ראוי לציון מכתב מגר מביונטיון שמעיד שבעבר היה עשיר, והוא מבקש מגבירה נדיבה עזרה ע"מ לשוב למעמדו – בדומה לדין "די מחסורו" (אלינוער ברקת "מספר מכתבי בקשה לעזרה מן הגניזה, ז'פתוח תפתח את ירך לאחיך לעניך ולאביונך". העודה. טז-יז תשס"א: עמ' 375).

הלכה למעשה, אם המדינה הייתה מעוניינת ליישם את משנתו של הרמב"ם כפי שהיא עולה מפרקי מתנות עניים, היה עליה להשית על האזרחים שני מיסים פְּרוֹגְרָסִיבִים (מיסים שמשתנים לפי רמת ההכנסה):

מס אחד ייגבה ברמה הלאומית. ייעודו של מס זה יהיה סיפוק צרכי הבסיס לעניים ביותר. מקופה זו יוכלו ליהנות רק העניים ביותר שזקוקים למזון, ביגוד ומקום לינה (העניים עצמם יהיו פטורים ממס זה). לצד המס הראשון ייגבה מס נוסף, מוניציפלי או קהילתי, שאותו כל קהילה תגבה בפני עצמה ומטרתו תהיה טיפול בעניי הקהילה. החלוקה תיעשה על בסיס היכרות אישית בתוך הקהילה. יתכן שאת המס השני יש לשלם באופן וולונטרי בלבד, כאשר כל אדם בוחר בעצמו כמה לתת ולמי.

השילוב של שתי מערכות אלו יוצר את משנתו של הרמב"ם ביחס לצדק חלוקתי.

לדעתי המערכת הכלכלית שאותה מציע הרמב"ם, יכולה (אחרי שינויים מסוימים) להוות "אור לגויים" ביחס לסוגית הצדק החלוקתי. במהלך עבודתו על הרמב"ם גילה החוקר צבי שוורץ שהלכות מתנות עניים של הרמב"ם יצאו כחוברת מיוחדת בשפה האנגלית בראשית המאה התשע עשרה במספר הוצאות שונות, כחלק מהתביעה לשוויון חברתי בעקבות המהפכה התעשייתית המואצת באנגליה, אחת ההוצאות מסתיימת במילים:

בדורנו זה, כאשר תיקונים עצומים נעשים בחוקים העתיקים והנערצים של אנגליה, עד כדי שהם פוגעים ביסודות הקונסטטוציה (חוקה), ראויים הם דיני היהודים למתן עזרה לעני שניתן עליהם את דעתנו ואת מחשבתנו.²⁵

²⁵ מתוך החוברת: The laws of the Hebrews relating to the poor and the stranger written in hebrew in the 12 century by the celebrated rabbi m. Maimonides" כמובא אצל צ' שורץ "הלכות עניים לרמב"ם כמופת לדיני עניים באנגליה". הפרקליט, ב: 1945.

בכך התקיימו ברמב"ם עצמו דברי ה' על אברהם: "...ונברכו בו כל גויי הארץ: כי ידעתיו למען אשר יצווה את בניו ואת אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט..."²⁶.

אני מאמין שניתן למצוא במסורת היהודית כלים שבעזרת "תרגום" נכון יכולים לעזור למדינת ישראל למצוא את דרך האמצע הנכונה בין משטר קפיטליסטי למשטר סוציאליסטי. יתרה מכך, בעזרת יישום רעיונות של צדק חלוקתי שמקורם ביהדות ניתן להפוך את הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה "יהודית דמוקרטית" מגורם שמרחיק את המיעוטים בישראל לגורם מאחד, ולחזק את הקשר עם יהודי התפוצות.²⁷ לסיום מאמר זה אביא את דבריו של הרמב"ם בפתיחת פרק י בהלכות מתנות עניים:

חייבין אנו להיזהר במצות צדקה, יתר מכל מצוות עשה - **שהצדקה סימן לצדיקי זרע אברהם אבינו**, שנאמר "כי ידעתיו, למען אשר יצווה" (בראשית י"ח, י"ט) **ואין כיסא ישראל מתכונן ודת האמת עומדת אלא בצדקה**, שנאמר "בצדקה תיכונני" (ישעיהו נ"ד, י"ד) **ואין ישראל נגאלין אלא בזכות הצדקה**, שנאמר "ציון, במשפט תיפדה ושביה, בצדקה" (ישעיהו א', כ"ז).

²⁶ בראשית י"ח, ח'-י"ט

²⁷ הרב יונתן זקס רדיקלית או רדיקלית עכשיו, מנשה ארבל (מתרגם). ירושלים: הוצאת שלם תשס"ז, מעיר שרוב היהודים תושבי קליפורניה בחרו בתשובה "צדק חברתי", כתשובה לשאלה "מה בעיניהם משמעות היותם יהודים" (עמ' 160 בהערה 7) ובאופן דומה ניתן לראות את המקום החשוב שיש ל"תיקון עולם" בסקר של pew שנעשה בקרב יהודי ארצות הברית.